

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

6-2024

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

A. Sharafiddinov Farg'ona viloyatini Rossiya imperiyasining xom ashyo bazasiga aylantirilishi (XIX asrning ikkinchi yarmi).....	203
M.M. Temirova O'zbekistonda ichki ishlar organlari profilaktika inspektorlarining jamoat tartibini saqlash bo'yicha amalga oshirilgan islohotlarining dastlabki bosqichlari	208
Q. Sulaymonov Iqtisodiyotni globallashtirishda informatsiyaning o'rnini	213
X.E. Xodjamberdiyev Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda agrar sohani rivojlantirilishi va uning aholi turmush tarziga ta'siri.....	216
A.A. Xakimov, O. Sh. Ubaydullayev Farg'ona vodiysi shaharsozlik madaniyatining xususiyatlari va rivojlanishi (Sho'rabashot dehqonchilik madaniyati misolida).....	222
M.M. Abdullayeva Zamonaviy o'zbeklar shaxsiyatida gender stereotiplarining namoyon bo'lish darajasi (Namangan viloyati misolida)	226
F. Abdurasulova Buxoro amirligida diniy ta'limning Amir Shohmurod va Amir Haydar hukumronligi davrida rivojlanishi	232
A.A. Aloxunov Yangilangan saylov tizimi – yurt taraqqiyotining kafolati	236
M.B. Siddiqov Ikkinchi jahon urushi yillarida pensiya tizimi	241
G.A. Abdug'aniyeva Harbiy xizmatga chaqiruvlarda tibbiy ko'rikdan o'tkazish masalasi	247
N.V. Karimova Farg'ona vodiysi antik davr shaharlari tarixiy–topografiyasining o'rganilishi.....	252

ADABIYOTSHUNOSLIK

A.G. Sabirdinov Xudoyberdi To'xtaboyevning qahramon yaratish mahorati	257
G.V. Abdullayeva Bolalar she'riyatida lirik qahramon masalasi.....	260
S.Q. Mamatova Nuh Alayhissalom obrazining tarixiy asoslari.....	267
N.Y. O'roqova Yangi o'zbek she'riyatida o'simlik obrazlari talqini	271
D.A. Qahharova Lirikada ko'ngil timsolining genezisi va tarixiy takomili.....	280
S.A. Xaqnazarova An'ana va novatorlik: nazariy asos, takomil va turlar	287
M. Islomova Hayot haqiqati va badiiy tafakkur	290
A.A. Qayumov, D.G'. Gafurova Badiiy detalning poetik vazifasi (X.Do'stmuhammadning "Jodi" asari misolida).....	294
Y.B. Eshmatova Turk hikoyachiligida an'ana va yangilanishlar sintezi.....	299
Д. О. Турдалиев Интеграция устного народного творчества в сказках а.с. пушкина: фольклорные корни и литературные трансформации	303
F.B. Sultonqulova Usmon Azim she'riyatida lirik qahramon tabiati	306
G.A. Jurayeva Bolalar she'riyatida shakliy -mazmuniy yangilanish hamda izlanishlar.....	310

UO'K: 821.512.133-93

BOLALAR SHE'RIYATIDA SHAKLIY -MAZMUNYI YANGILANISH HAMDA IZLANISHLAR

FORM AND CONTENT UPDATE AND RESEARCH IN CHILDREN'S POETRY

ФОРМАЛЬНОЕ И СОДЕРЖАНИЕ И ПОИСК В ДЕТСКОЙ ПОЭЗИИ

Jurayeva Gulnoza Axmatovna

Filologiya fanlari doktori, professor v.b. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti Toshkent, O'zbekiston

Annotatsiya

Maqolada bolalar adabiyotining o'zbek adabiyotidagi o'rni hamda bolalar she'riyatidagi shakliy izlanishlar haqida so'z boradi. Hajviy she'riyat deyilganda faqat kulgi uyg'otadigan, insonlarga tabassum ulashadigan yengil she'riyatni tushunmaslik kerak, albatta. Ayniqsa, u bolalar uchun yozilgan bo'lsa, hajv zimmasiga ma'lum vazifalar qo'yilishi kerak bo'ladi. Keyingi yillarda bolalar adabiyoti va bolalar kitobxonligi tushunchalariga nisbatan qo'yilgan "sayoz" lik tamg'asi ham balki aynan shu vazifalar bajarilmagani sababli bo'lishi ham mumkin.

Abstract

The article talks about the place of children's literature in Uzbek literature and the research of form in children's poetry. Humorous poetry should not be understood only as light poetry that makes people laugh and makes people smile. Especially if it is written for children, certain tasks should be assigned to the comic. In recent years, the term "shallow" has been applied to the concepts of children's literature and children's reading, and it may be because these tasks have not been fulfilled.

Аннотация

В статье рассматривается роль детской литературы в узбекской литературе и формальные исследования в детской поэзии. Когда мы говорим юмористическую поэзию, мы не должны иметь в виду легкую поэзию, которая только заставляет людей смеяться. Тем более, если она написана для детей, перед комедией должны быть поставлены определенные задачи. Стигма, которой в последние годы подвергаются концепции детской литературы и детского чтения, может быть связано с тем, что эти задачи не были выполнены.

Kalit so'zlar: bolalar adabiyoti, shakliy izlanishlar, hajviya, satira, yumor, adabiy tanqid, lirik qahramon, shakliy izlanish, mazmuniy izlanish, obraz, hajviy xarakter.

Key words: children's literature, formal research, comic, satire, humor, literary criticism, lyrical hero, formal research, meaningful research, image, comic character.

Ключевые слова: детская литература, формальное исследование, комедия, сатира, юмор, литературная критика, лирический герой, формальное исследование, смысловое исследование, образ, юмористический персонаж.

KIRISH

Yangilanish zarurati inson, uning ong-u tafakkuri o'sishi bilan baravar paydo bo'ladi. Bashari o'zining turli ehtiyojlarini qondirishda adabiyot, san'atdan to'g'ri ma'noda foydalanadi. Shu jihatdan, adabiyot, ayniqsa, bolalar adabiyoti bolalar ehtiyoji va ularning ehtiyoji bo'lishi kerak bo'lgan asl zarurlarga qaratilishi maqsadga muvofiq. She'riyat maydonida ham u paydo bo'lgandan buyon bir qancha shakliy, mazmuniy tadrijiy yangilanishlar bo'lgan va ular ham ma'lum zarurat asosida yuzaga kelgani tabiiy. Bitiktoshlar davrida insonning kelajakka o'z kechmishlarini yetkazib berish ehtiyoji bu davr adabiyotini shakllantirgan bo'lsa, islom olamida inson qanday yashashi kerak degan savolga javob zarurati o'laroq mumtoz adabiyot va takror insonning ehtiyoji sabab nasriy asarlar yaratila boshlagan. She'riyatdagi shakliy izlanishlar bilan tengma-teng mazmuniy izlanishlar ham muhim ahamiyatga ega. Hazrat Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" dostonida:

"Nazmda ham asl anga ma'ni durur,
Bo'lsin aning surati har ne durur",

ADABIYOTSHUNOSLIK

deb yozadi. Buyuk shoir nazmning rango-rang liboslar bilan ziynatlanishi tabiiy ekanini ta'kidlash barobarida, har qanday shaklda bo'lishida qat'i nazar "asl anga ma'ni" ekanini ham alohida ta'kidlagan. Bugungi she'riyatimizda kuzatilayotgan ana shunday shakliy yangilanishlar, ayniqsa, e'tiborga loyiq [3;156].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mazmun bor bo'lsagina u qay shaklda bo'lmasin adabiy asar maqomiga loyiq, unga Navoiy ta'biri bilan aytganda qancha libos kiydirilsa ham arziqli. Lekin mazmunni rad etgan holda qilingan shakliy izlanishlar o'zini oqlamaydi. Shu davrgacha bolalar uchun yaratilgan asarlarda ham shakliy va mazmuniy izlanishlar bo'lgan. Dastlabki davrlarda mazmun didaktik xarakterda bo'lgan bo'lsa, keyinchalik "odobni odobsizdan o'rgan" qabilidagi tarbiyaviy xarakterdagi asarlar, so'ngra bir qadar asarlarga mazmundagi keskin o'zgarish – ijtimoiy ma'no berish boshlandi. Bundan tashqari, bolalar adabiyotida bir qancha shakliy izlanishlar ham ko'zga tashlangan. Bu shakliy izlanishlar struktural-kompozitsion yo'nalishga yo'l berdi. Muhimi, ular mazmun qiyomiga yetgan davrda yangi tajriba maydoni sifatida paydo bo'ldi.

Shakliy izlanishlar borasida so'z yuritilar ekan, Abdurahmon Akbar ijodini yodga olmay iloji yo'qki, uning ijodida shaklga xos yangilanishlar yaqqol ko'zga tashlanadi. Shoir ijodidagi asosiy yangilik sifatida ham mazkur nuqtaga urg'u beriladi. Shoirning "Xato she'rlar", "Teskari sarlavhali she'rlar", "Raqamli she'rlar" nomli turkumlari shular jumlasidandir. "Xato she'rlar" turkumidagi ba'zi she'rlar atayin xato yoziladi. O'quvchi uni matndagi ma'noga qarab o'zi to'g'rilab o'qishi kerak bo'ladi (xato so'z alohida ajratib yoziladi). Ikkinchi turkum she'rlardagi shakliy izlanishlarda esa ba'zi so'zlarning teskari tartibda yozilishiga asoslanilgan. Aslida bundan ham so'z boshqa bir ma'no anglatadi. Masalan, "kalit" so'zini tekarisiga "tilak" deb o'qiymiz. Ana shunday so'zlar teskari sarlavhali she'rlar yozilishiga turtki bo'ldi, – deb yozadi shoirning o'zi. "Raqamli she'rlar" da esa ba'zi ba'zi bir so'zlarni yozishda matematik raqamlar qatnashadi:

So1, Bo1, Omonboy
Men, Salom hamda Tohir
10dan ziyod do'konga
Kirib chiqdik 1ma-1.

(Bozorda) [3;56].

Ushbu izlanishlarda bolalar yaqqol shakliy o'zgarishlarni anglab olishlari mumkin bo'ladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

"Xato so'zlar" turkumiga kiritilgan she'rlarda shakliy izlanishlardan ko'zlangan maqsad (mazmun plani nazarda tutilmoqda) ma'rifiy xarakterda bo'lib, bu orqali o'quvchilarning imloviy savodxonligini oshirish, qolaversa, ularni mazkur xatolarni ko'zlari bilan ko'rib, qayta ularni takrorlamaslikka o'rgatishdan iborat bo'lsa, bundan ko'zlangan yana bir keng ko'lamli ma'no ham borki, unda o'quvchi, kitobxon bu hayot maydonidagi xatokor inson sifatida gavdalanib, unga mazmundan kelib chiqib, xatolarini tuzatishga imkon berilayotganiga ishora qilinadi. Chunki xato yozilgan so'zlarni mazmuniga qarab o'quvchi ularning to'g'ri variantini anglab yetishi kerak bo'ladi. Shunday ekan, ushbu shakliy izlanishlar ortida mazmunga daxl qiluvchi tushunchalar ham mavjud ekanini ta'kidlash mumkin. Mana shu jihatlari bilan shoir she'rlarini "kutilmagan", "noan'anaviy" deb baholash mumkin. Bu shakliy izlanishlarning barchasi mazmunga daxl qilgani mohiyat inkor qilinmaganini eslatib turadi.

"Teskari sarlavhali she'rlar" turkumiga kiritilgan shoir ijod namunalari uchraydigan yangiliklarning ahamiyatli jihati shundaki, unda shoir shunchaki bolalarning so'zlarni teskari tarzda aytish o'yinini ma'lum pog'ona balandga ko'tarib, undan kalit – tilak kabi xususiyatli so'zlarni axtaradi. Bu usul albatta boshqa ijodkorlar asarlarida ham uchraydi. Mazkur yo'nalishda yozilgan Ikrom Iskandarning quyidagi she'ri ancha mashhur va unda ko'tarilgan mavzu ham dolzarb:

Men "yo'q" dan "qo'y" qildim,
"yo'q" so'zini teskari o'qib.
"Ovsar" "rasvo" bo'ldi.
"Nodon" esa...
Baribir "nodon" ligicha qoldi.

(Ixtiro)

Albatta, Abdurahmon Akbar she'rlarida ham aynan shu mazmunni uchratmasak-da, o'zidagi shakliy izlanishlar bilan mazkur asar ham yangilik bo'ladi. Bolalar uchun manna shunday so'zlarni topish ularni zukkolikka o'rgatadi. Yangilanishlar borasida shakldan mazmunga qarab borish ham yaxshi yo'nalish hosil qilgan. Avval shakliy izlanishlarda ko'zga tashlanayotgan navatorlik, keyinchalik mazmunga ko'chishi, albatta, quvonarli. Abdurahmon Akbar she'rlaridan ham ijtimoiy mazmunlar topish mumkin. Zero, "She'r mazmuni ijodkorda emas, balki uni tushunadigan odamda rivojlanadi", deganda naqadar haq edi Potebnya. Ba'zan o'quvchi talqini ijodkor ko'zlagan maqsadga yaqinlashmay, pastlab qolsa, ayrim kitobxonlar borki, ular hatto ijodkor nazarda tutmagan qirralarni ham ocha biladilar va shu orqali she'r yoki asar mazmunini yana-da rivojlantiradilar, unga yangicha mazmun baxsh etadilar. Bolalarning zehni ham shunday, ular dunyoni kattalar ko'rgan ko'zdan boshqacharoq, beg'uborroq nigoh bilan ko'radilar. Ular anglagan narsalar balki kattalar olamida mutlaq qabul qilinmaydigan tushunchalar bo'lishi mumkin. Shuningdek, Abdurahmon Akbar she'rlaridagi shakliy izlanishlar o'quvchini o'ziga jalb qiluvchi vosita vazifasini ham o'taydi. Buni qaysidir ma'noda bolalarni kitobxonlikka, she'riyatga oshufta bo'lishga bir chorlov sifatida ham qabul qilish mumkin. Ayniqsa, bu xususiyat «Raqamli she'rlar» turkumida ayonlashadi.

"Raqamli she'rlar" turkumiga qaytadigan bo'lsak, mazkur turkumdan joy olgan barcha she'rlarda o'quvchilar raqamli so'zlar bilan tanishadilar:

3li o'tkir o'roqqa
O'xshar bu tun oy.
Osmon g'oyat seryulduz,
3qunlarga boy.

(«Ertakchi»)

"So'zlarning bu taxlit g'alati shakli o'quvchini hayron qoldiradi. Bunday shakliy izlanishlar she'rlarning qiziqarliligi va o'qishlilikini ta'minlaydi. Yosh she'rxon uchun bunday kutilmagan, noan'anaviy "hodisalar" g'oyat hayratlanarli, albatta. Shuningdek, bu she'rlar bolalarni o'ylashga, fikrlashga, izlanishga undaydi, o'rgatadi" [1:31], – deb yozadi mazkur she'rlar haqida bolalar shoirlari Tursunboy Adashboev va Dilshod Rajab "Satrlardan taralgan mehr" kitobida.

Yuqorida har bir izlanish ma'lum zarurat yuzasidan vujudga kelishi haqida fikr bildirildi. Xo'sh, mazkur izlanishlarga ham ma'lum zarurat bor edimi? Ha, chunki insonlar bu davrda badiiy adabiyotdan uzoqlashayotgan edi, ayniqsa, bolalar kitobxonligi masalasi shunday bir muammoli ediki, bolalarni kitobga chorlash, ularda kitob o'qishga qiziqish uyg'otish qiyin masalaga aylanib qolgandi. Shaklparastlik urchigan bir pallada bolalarni shakliy izlanishlar orqali badiiy adabiyotga qaytarish, qolaversa, ularni shunchaki she'r o'qishga emas, endi u bilan "muloqot qilishga" – undagi xatolarni topish, teskari so'zlarni topish yoki raqamli so'zlarni o'qishga undash orqali adabiyotning yangi bir xususiyati kashf etildi. Endi bu kabi she'rlar bolalarni biroz bo'lsa-da mehnat qilishga majbur qildi. Va shuni unutmaslik kerakki, she'rda hamma narsa to'g'ridan to'g'ri aytilavermaydi, uning tagzaminida yuksak mazmun yashiringan bo'lishi mumkin. Yuqorida misol tariqasida keltirilgan she'rlarda raqamlar shunchaki yashirilgan bo'lsa, boshqa she'rlarda butun bir mazmun berkitilgan bo'lishi mumkin. Shuni hisobga olgan holda tub mohiyatni aniqlashga bolalarni o'rgatuvchi vositalar sifatida shakliy izlanishlarni olishimiz mumkin bo'ladi.

Shakliy izlanishlarning eng yirik ko'rinishlarini mumtoz adabiyotimizda ham ko'rishimiz mumkin. Bu shaklni ham butkul rad etmaslik kerakligini eslatib turadi. Masalan, she'riy shakldan nasriy shaklga o'tilishi, oddiy xalq uchun tushunarli, ravon, tilli sodda asarlar yaratilishi ham bir zarurat – ommani ham badiiy adabiyot bilan tanishtirish zarurati orqali vujudga kelgan bo'lsa, she'riy janrlarning o'zida uchrovchi shakliy o'zgarishlarga ham ma'lum omillar ta'sir ko'rsatgan. She'riy vaznlar ham shakliy izlanishlarning bir ko'rinishi sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Aruz, barmoq, oq she'r, nasriy she'rlar ham ma'lum bir ehtiyoj, adabiy ehtiyoj o'laroq maydonga kelganini alohida ta'kidlash kerak. Mazkur yangilanishlar zamon oralab, yana adabiyotga qaytishi mumkin. Ular ham ma'lum davr yoki o'sha davrda yashovchi o'qirman talabi bilan yuzaga kelgan. Shakldagi izlanishlarning o'ziga xos jihatlaridan yana biri shundaki, mazmun biroz ortda yuradi, qay ma'nodaki, mazmun tez ko'zga tashlanmaydi. Ammo shakl "manaman" deya o'zini tez ko'rsatadi. Shu jihatdan u tashqi va birlamchi bo'lmagan vosita hisoblanadi. Birlamchi bo'lmagan degan tushuncha undan tamoman voz kechishni anglatmaydi. Balki undan to'g'ri foydalanish kerakligini eslatadi. Chunki bola ongi tashqi ta'sirlarga nisbatan ancha sezuvchan va u dastlab borliqni ko'zlari bilan idrok qila

ADABIYOTSHUNOSLIK

boshlaydi, u uchun noodatiy, g'ayrioddiy bo'lgan narsalar uning yodida tezroq qoladi. She'ming mazmun tomoniga ham bevosita ta'sir etadi. Yangi-yangi ma'nolar tashishda vosita vazifasini bajaradi. Vositaning kuchi shundaki, u asosga eltuvchi yo'l. Usiz asosga yetish murakkab bo'ladi.

«Poetik janr va shakllardagi izlanishlar qanchalik ko'p bo'lsa, badiiy-estetik ma'noni ifodalash usullari, yo'llarining shunchalik kengligini shoirlarimiz salohiyatining daraja miqyoslarini ko'rsatadi. Zero, janr va shakliy izlanishlar badiiy-falsafiy, ijtimoiy-axloqiy mazmunni berish barobarida, iste'dodning imkoniyatlarini ham ko'rsatadi.» [3;97].

Yuqorida o'zbek bolalar adabiyotidagi so'nggi davrdagi shakliy izlanishlar shoir Abdurahmon Akbar ijodi misolida ko'rib chiqildi. Albatta, bu kabi asarlarni bolalar adabiyotida ko'plab uchratish mumkin. Va bugungi kunda o'zbek bolalar she'riyatida shunday bir zarurat borki, u o'zida shaklni ham, mazmunni ham jo etgan holda yangi adabiyot yasay olishi va bolalar uchun ularning ehtiyojini chin ma'noda qondiradigan, ularni to'yintiradigan bo'lishi kerak.

Yozish oddiy hodisa emas. To'g'ri yozuvchilikni anchayin kishilar ham uddalashi mumkin. Ammo so'z san'atini yaratish hammaning ham qo'lidan kelavermaydi. Ijod, ijodkorlik haqidagi qarashlar o'zining tugal ta'rifiga ega bo'lgan emas. Zotan, mavjud qoliplardan o'tilgandagina haqiqiy san'at asari yaratiladi [3;89].

Mazkur mavjud qoliplar goh shaklda, goh mazmunda ko'zga tashlanadi. Shu davrgacha bo'lgan o'zbek bolalar adabiyoti yoxud bolalar uchun yaratilgan asarlarda mazmuniy tadrijiylik bo'lgan, albatta. Undagi mazmun evrilishlari zamon silsilasida yaqqol ko'zga tashlandi. Ba'zan obrazlardagi, ba'zan bosh g'oyadagi o'zgarishlar bilan ma'lum ma'noda o'zbek bolalar shoirlari va yozuvchilar yangilik qildilar. O'zbek mumtoz adabiyotida Navoiy "Xamsa" siga kiritilgan ayrim hikoyatlar, xususan, "Hayrat ul-abror"dagi maqolatlarga ilova qilingan hikoyatlar bugungi kunda bolalar uchun moslangan holatda ham kitobcha shaklida chop etilgan. Qolaversa, maktab o'quvchilarining 5-sinflari uchun mo'ljallangan adabiyot darsliklarida ham Hazrat Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonidan olingan "Rostlik bobida" maqolatiga ilova qilingan "Sher bilan durroj" hikoyati ham so'zimizga isbot bo'la oladi. Mumtoz adabiyotda bolalar uchun mo'ljallangan deb hisoblanishi mumkin bo'lgan asarlarda yaqqol ko'zga tashlangan mavzu bu – didaktika. Mazkur asarlar orqali insoniyatni tarbiyalash, unga nasihat qilish, to'g'ri yo'lga boshlash ko'zda tutilgan. Ularning aksariyatida inson real hayotda qanday ekani emas, balki inson aslida qanday bo'lishi kerakligi haqida pand-nasihatlar, ibratli hikoyatlarni uchratishimiz mumkin. Shu jihatdan mazkur davrda yaratilgan asarlarga pandnoma ruhida deb sifat berish o'rinli. Yuqoridagi "Sher bilan durroj" hikoyatida ham to'g'rilik, rost so'zlash kerakligi uqtiriladi. Bu an'ana, ya'ni bolalar adabiyotining didaktik xususiyati haligacha saqlanib qolgan. Bugungi kunda ham tarbiyaviy xarakterga ega bo'lgan asarlar salmog'i bolalar adabiyotida yetakchilik qilib kelmoqda.

"She'r bilan durroj" hikoyatiga to'xtaladigan bo'lsak, bu yerda ko'zga tashlanadigan yana bir narsa borki, mazkur xususiyat mazmunning bir ko'rinishi sifatida akslanadi. Ya'ni obrazlar tizimi. «She'ming poetik o'ziga xosligini ta'minlaydigan yetakchi badiiy vosita bu – obrazdir. Shu bois chinakam iste'dod egasi yorqin va betakror obrazlar yaratishga alohida diqqat qaratadi. She'riyatdagi mavjud obrazlarga yangicha badiiy libos kiydiradi, uni ohorli mazmun bilan boyitadi. Har bir davr o'z xususiyatlaridan kelib chiqib, adabiyot oldiga, she'riyat oldiga yangidan yangi vazifalarni qo'yadi. Bu esa, poetik tafakkurda evrilishlarni yuzaga keltiradi. Bu maqbul hodisadir» [3;67].

Hikoyatdagi obrazlarni bugungi kun asarlarida uchraydigan obrazlar bilan taqqoslaydigan bo'lsak, ularda o'xshashliklar ham ko'zga tashlanadi. Masalan, majoz orqali insonlardagi xarakterlarni turli jonivorlarga ko'chirish o'sha davrlarda ham bo'lgan bo'lsa, hozirda ham bunday xususiyatli asarlar minglab topiladi. Demakki, o'sha davrlarda insonlarda didaktikaga ehtiyoj bo'lgan. Ularga tarbiya beruvchi, turli qing'ir yo'llarga kirib ketishlarining oldini olishga qaratilgan asarlar yaratish bashar va zamon ehtiyoji bo'lgan va shu ehtiyoj o'laroq ular maydonga kelgan. "Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq" kabi bir qancha asarlarning ham aynan shu xarakterda ekani so'zimizning dalili bo'ladi. Bu davr adabiyotidagi o'ziga xosliklardan yana biri ularning islom bilan oziqlantirilganidir. Barcha asarlarda tarbiya diniy ko'rinishga ega bo'lgan, aslida tarbiya so'zi ham bevosita din bilan bog'liq ekanini inobatga olsak, mazkur yo'nalish eng to'g'ri hisoblangan. Badiiy asarlar orqali yozuvchi, shoirlar islom ahkomlari, u buyurgan amallar bilan xalqni tanishtira boshlagan. Asarlar hamd va na't qismlari bilan boshlangan va ulardan keyingi boblar ham islom haqida bo'lgan. Bir tomondan, bu ham davr talabi, u adabiyot oldiga qo'ygan vazifalardan biri edi.

"Adabiyot atomdan kuchli" degan edi Abdulla Qahhor. Va adib ushbu fikrlari bilan u qanday vazifalarni bajara olishiga ishora qilgan.

Navoiy zamonidan to'jadic adabiyotigacha bo'lgan davrda yuqorida tilga olingan didaktik xarakter umumiy mavzu ko'lamida yetakchilik qilib kelgan. Jadid adabiyotida ham didaktik xarakterli asarlar yozilmadi, deyish mutlaq xato bo'ladiki, "Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot" degan chaqiriqlar ayni shu davrda yuzaga chiqdi. Bu davrda ko'zga tashlangan asosiy xususiyat ma'rifiy mavzudagi asarlar yaratilishi bo'ldi. Jadidlar endi bolalarni tarbiyalash bilan bir qatorda ularga ta'lim berish ham hayotiy zarurat ekanini qayd etdilar. Ular nafaqat badiiy adabiyot orqali, balki darsliklar yaratish, o'quv kitoblari nashr qilish bilan maqsadlari sari intildilar. Behbudiyning "Kitob ul-atfol" (Bolalar uchun yozuv kitobi), Abdurauf Fitratning "O'quv", "Ona tili" darslik kitoblari shular jumlasidandir. Millatni ma'rifatli qilishga bo'lgan harakatlar ham o'sha davrlar uchun ulkan zarurat ediki, o'sha davrda millatning ziyolilari ko'paymasligiga qaratilgan tadbirlarga qarata bu bir isyon edi. Va buning boshida ham adabiyotchilar, ziyolilar turgani bejiz emas. Ayollarning ma'rifatli bo'lishiga qaratilgan ishlarning barchasi adabiyotda, she'riyatda, nasrda aks etdi. Bolalar uchun yaratilgan o'quv kitoblari bir vaqtning o'zida onalar uchun ham edi. Chunki millat onalari ta'lim ko'rmagan edi o'sha davrlarda. Umuman olganda, ma'rifatparvarlik davri adabiyoti adabiyotdagi yangilanish, izlanish, haqiqatga qaratilgan g'oyalar jamlanmasi edi. Bugungi bolalar adabiyoti voris sifatida ham didaktik, ham ma'rifiy an'analarni davom ettirib kelmoqda. O'sha davrlarda bolalar uchun yaratilgan asarlar asosan ta'limiy xarakter kasb etib, bolalarni o'qitish, ularni savodli qilishga qaratilgan edi. Millat ziyolilari o'z oldiga millatning ziyoli bo'lishini maqsad qilib qo'yganlar va bu yo'lda ularga adabiyot, ta'lim, matbuot qo'shqanot bo'lib xizmat qilgan.

Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush yoxud o'qimagan bolaning holi" asarida ham bosh g'oya aynan o'qimagan, ma'rifatdan bebahra odamning holati hisoblanadi. Bundan tashqari, mazkur Turkiston musibatidan olingan ibratnamo uch parda, to'rt manzarali fojiada farzandi ta'limiga e'tiborsiz bo'lgan ota-ona holatiga ham baho berilib, ularning oqibatlariga ko'zgu tutiladi. Zero, fojiada domla tilidan aytilgan quyidagi so'zlar aslida muallifning o'kinchi, isyoni, xalqiga qaratilgan da'vati edi: «Ajoyib, sababi nadurki, o'qutmaysiz? Vaholanki, o'qumoq qarz va ham ilm sababi izzati dunyo va sharofati oxiratur, O'qumoq barcha musulmong'a, erkak va yo xotun bo'lsun, farz endi» [5,19]. Garchi mazkur asarlar bolalar adabiyotining namunalari hisoblanmasa-da, jadid adabiyoti namoyandalari yaratgan darsliklar, ularning xalq uchun yozgan boshqa asarlarida ma'rifatparvarlik ruhi yetakchilik qiladi.

Keyingi davrlarda bolalar adabiyotida ham ijtimoiy masalalar bo'y ko'rsatdi. Xususan, mustaqillikka erishishga bo'lgan intilish sobiq ittifoq davri adabiyoti namunalarining yetakchi xususiyati hisoblandi. Bu davrda ayniqsa, o'z so'zini to'g'ridan to'g'ri kattalar adabiyotida yetkazib berishga qiynalgan ijodkorlar bolalar adabiyotidan foydalandilar. Umuman olganda, mazkur ketma-ketlikda xususiyatlashishni ko'rishimiz mumkin. Ya'ni bolalar uchun yaratilgan asarlarda dastlab umumiy mavzular qamrab olingan bo'lsa, ular asta-sekinlik bilan xususiyatlashib borgan. Islomga yo'g'rilgan didaktik xarakterdagi asarlardan ma'rifatparvarlik ruhida asarlarga, ulardan ijtimoiy yuk ortilgan asarlarga o'tildi. Xususiyatlashish haqida gap borar ekan, asarlarning ijtimoiylashuvida ham ma'lum xususiyatlashish jarayoni mavjudki, uni shaxsiyatlashish deb ataydilar. Ya'ni davr ijtimoiy muammolari inson sari borib uning shaxsiy dardiga aylanish jarayoni nazarda tutiladi. Adabiyotshunoslikda "Adabiyot ijtimoiy bo'lishi kerakmi yoki u ko'ngil ishim?" degan savol ancha muhokamali hisoblanadi. Bu borada har davr adabiyotshunoslari o'zlarining fikr-mulohazalarini bildirib, goh u, goh bu tomonni yoqlab keladilar. Lekin har narsada me'yor bo'lgani kabi adabiyot tarozining ikki pallasini muvozanatda tutib turishi kerak bo'ladi: ham ko'ngil kechinmalari, ham davrning ijtimoiy muammolari qalamga olinishi kerak bo'ladi. Bu Ozod Sharofiddinovning "Cho'lponni anglash" maqolasida aytilganidek, adabiyotni yangi tuzumning maddohiga aylantirish, uni siyosatning mute bir oqsochi qilish [5,19]. emas. Albatta, yuqoridagi jumlar tamoman boshqa vaziyatda aytilgani ayon. Ya'ni adabiyotni butunlay ijtimoiylikning xizmatkoriga aylantirmay turib, undan ijtimoiy muammolarga qarshi kurashishda vosita sifatida foydalanish mumkin. Bunda ijodkordan yuksak mahorat talab etiladi. U ijtimoiy muammolarni o'z qiyinchiliklari sifatida baholashi, o'z dardi sifatida qabul qilishi kerak. «Albatta, chinakamiga shaxsiyatlashish uchun ijtimoiy dard qalb qozonida obdan qaynashi kerakki, olovining taftidan sho'irning yurak-bag'ri jizg'anak bo'lishi tayin. Faqat buning uchun ulkan haroratli qalb, beqiyos ijodiy matonat, bir so'z bilan aytganda, chinakam

ADABIYOTSHUNOSLIK

san'atkorlik iste'dodi taqozo qilinadi. Ayon bo'lyaptiki, ijtimoiy dardning tom ma'nodagi shaxsiylanishi hamma ijodkorlikda yoki bir ijodkorning barcha asarlarida birdek kuzatilishi mumkin emas. Qiyomiga yetmagan ijtimoiy dard aks etgan asar esa shoir, dasturilamal, tashviq yo chaqiriq, xullas, har ne bo'lishi mumkin-u, badiiyatdan yiroq tushadi» [4;48]. O'zbek bolalar she'riyatida ham xuddi shu sifatlarni o'zida jamlagan asarlar bilan barobar turli ijtimoiy mavzular qiyomiga yetgan, ijodkor qalbida shaxsiylashib ulgurgan muammolarni ask ettirgan asarlar ham vujudga keldi. Bu asarlar bilan adabiyot davr jihatdan oldiga qo'ygan vazifalarni bajara oldi. Ijtimoiy mavzular ham ko'lami jihatdan keng yoki tor ma'no kasb etishi mumkin. Ijtimoiy muammo birdan ko'zga tashlanmasligi asarning ichki va tashqi ma'no kasb etishini anglatadi. Bunday asarlarga yuqorida ko'pqatlamli deya baho berilib, ularning umumadabiyot mulki ekani aytiladi. Masalan, shoir Xudoyberdi Komilovning "Yong'oqning shikoyati" nomli she'ri sakkiz misradan iborat:

Kimga aytay

Fig'onim,

Kimga aytayin

Ohim?

Kaltakladi

Bog'bonim

Kaltak —

O'zimning shoxim.

Oddiy hayotiy haqiqat — yong'oq pishgandan so'ng kaltak-tayoq bilan qoqadilar. She'rda kaltaklangan yong'oq daraxtning arzi-nolasi keltirilar ekan, uning asosiy dard-shikoyati kaltaklanganidagina emas, balki u kaltak o'z shoxi novdasidan yasalganida. O'zida unib-o'sib, kamol topgan shox-novda endi go'yo dushmanga aylanib, bog'bon qo'lidagi kaltak holida o'z ona daraxtiga zarba bo'lib tegmoqda. Kichik she'rda katta bir falsafiy ma'no-fikr mujassamki, kaltak — o'z tug'ilgan yeri, Vataniga xiyonat qiluvchi kimsalarning umumlashma obrazidir [1;31].

Ijtimoiy hamda intim lirika tahlilida bir she'rni tamoman intim, yoki aksincha, tamoman ijtimoiy deb atash noto'g'ri bo'ladi. Bir she'rda har ikki ma'no yuzaga chiqishi mumkin, masalan, mazkur she'rda ham ikki ma'noni ham anglash mumkin. Intim lirik kechinmalar o'laroq she'rda insonning ba'zan o'z yaqinlaridan, o'z do'stalaridan olgan zarbalari nazarda tutilmoqda deb tushunish ham mumkin, albatta. Hayotiy haqiqat shuki, insonga o'z yaqinlari — o'z shoxlaridan ham ozor yetadi va yuqoridagi she'r kitobxon vaziyati, kechinmalari tahlilidan kelib chiqib shunday talqin qilinsa ham bo'ladi. Buni she'rning tashqi ma'nosi deb atash o'rinli sanaladi. Va bu ham bevosita ijtimoiylashuv bilan bog'liq ekani yuqoridagi intim va ijtimoiy lirikani bir-biridan ayro tasavvur qilish mumkin emasligiga isbot bo'ladi. Bundan tashqari, holat ham to'g'ri tanlanganki, badiiy mantiq, ya'ni o'z novdasidan yasalgan kaltak bilan daraxtning savalanishi hayotiy mantiqni rad etmagan, uni to'ldirgan va bu shoir tomonidan badiiylashtirilgan. Asarda e'tiborni tortuvchi yana bir tagma'no bor. Daraxt qachon kaltaklanadi? Albatta, uning mevasi pishib yetilgandan so'ng uning mevalari kaltak bilan qoqib olinadi. Shunday ekan, shoir yana bir narsaga ishora qilmoqda: mevali daraxtga tosh otadilar va yakuniy xulosada unga otilgan toshlar o'zidan ekanligi, o'z tanasidan ekanligi yanada ayanchli bo'lganini ko'rish mumkin. Bu bilan shoir mevali daraxtga tosh otiladi, degan ma'noni ham yashirin berib ketganki, u kitobxon dunyoqarashi, uning badiiy quvvati bilan tahlil qilinganda oydinlashadi. She'r qisqa, tasvir tugal, obrazlar nihoyatda teran ma'no kasb eta olgan. Bugungi bolalar adabiyoti ham aynan shu kabi she'rlarga ehtiyoj sezmoqda. Xudoyberdi Komilov, qolaversa, shoir zamondosh bo'lgan qator ijodkorlar ijodida shu kabi ijtimoiy muammolar aks etgan pishiq asarlarni uchratishimiz mumkin. Albatta, bu davrda faqat ijtimoiy mavzudagi asarlar yaratilgan degan xulosadan yiroqmiz. Didaktik, ma'rifiy, sof yumoristik va boshqa turfa xarakterdagi she'rlar ham yaratilgan, ammo mazkur yo'nalishdagi asarlar yetakchi o'rinni egallab kelganini e'tirof etish mumkin.

XULOSA

Binobarin, shakliy va mazmuniy izlanishlar bir-birini to'ldirib borgan. Yillar davomida shakl va mazmun yangilanishlari sayqallanib, davr va bashariyat ehtiyoji o'laroq yangi ma'no kasb etib bordi. Bugun ham tom ma'noda bolalar adabiyoti yangilanishga ehtiyoj sezmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Adashboyev T., Rajabov D. Satrlardan taralgan mehr. – Toshkent, "Turon zamon ziyo", 2017. – B31. (Adashboyev T., Rajabov D. Love from strings. – Tashkent, "Turon Zaman Ziya", 2017. – B31.)
2. Hamroev K. Shukur Xolmirzaev hikoyalarda kompozitsiya. – Toshkent: Muharrir, 2012. – B.61. (Composition in the stories of Hamroev K. Shukur Xolmirzaev. - Tashkent: Muharrir, 2012. - P.61.)
3. Ozod Vatan saodati. – Toshkent, "Adib" nashriyoti, 2013. – B 5. (Happiness of a free country. - Tashkent, "Adib" publishing house, 2013. – B.5.)
4. Qur'onov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent:Navoiy universiteti, 2018. – B. 48. (Kuronov D. Fundamentals of literary theory. - Tashkent: Navoi University, 2018. - P.48.)
5. Sharofiddinov O., Cho'lponni anglash. – Toshkent: "Yozuvchi", 1994. – B.19. (Sharofiddinov O., Understanding Cholpon. - Tashkent: "Yozuvchi", 1994. - P.19.)
6. Shermurodov T., Isayeva Sh. Adabiyot (majmua). Akademik litseylarning III bosqich o'quvchilari uchun darslik. – Toshkent: "Bayoz", 2015. – B.8-10. (Shermurodov T., Isayeva Sh. Literature (complex). Textbook for students of the III stage of academic lyceums. - Tashkent: "Bayoz", 2015. - P.8-10.)